

23/985
E 135/17

60.

A

VILÁGNÉZET KÉRDÉSE ÉS A HÁBORÚ

Appal

IRTA
TANKÓ BÉLA

KÜLÖNLENYOMAT A PROTESTÁNS SZEMLE
1917. ÉVFOLYAM 6. FÜZETÉBŐL



KIADJA
CSÁTHY FERENC EGYETEMI KÖNYVKERESKEDŐ
DEBRECEN

Ára 80 fillér.

A
VILÁGNÉZET KÉRDÉSE
ÉS A HÁBORÚ

IRTA
TANKÓ BÉLA

KÜLÖNLENYOMAT A PROTESTÁNS SZEMLE
1917. ÉVFOLYAM 6. FÜZETÉBŐL

KIADJA
CSÁTHY FERENC EGYETEMI KÖNYVKERESKEDŐ
DEBRECEN

E-135/17



Egy problémára óhajtom fölhívni az érdeklődés e vázlatos elmélkedéssel, oly kérdésre, amely egészen bizonyosan a t. hallgatóság soraiból is sokaknak okozott már tépelődést, s amelyre valamilyen feleletet adni életbevágóan komoly kényszerűség. Ez a probléma: milyen hatása lesz a háborúnak világnézetünkre? A kérdést feltenni, és pedig teljes komolysággal feltenni, az a tapasztalat ösztökél, hogy a háború egyetemes felforgató hatása alatt nem egy ponton csaknem teljesen átváltoznak nézeteink az emberekről és dolgokról, átfórmálódnak megszokott és biztosáknak s véglegeseeknek hitt fölfogások, szilárd keretek meglazulnak, álláspontok eltolódnak, mert minden változás, melyet ellenállhatatlanul rákényszerít fölfogásunkra a tapasztalat, egy-egy lényeges alkotórészt cserél ki, melyből egész birtokunk tevődik össze, s ha megváltoznak a részek, hogy maradna érintetlen az egész, amely éppen e részekből tömörül össze? S pedig éppen ez az egész az, amit — lehet, hogy nem feddhetetlen, de aligha pótolható szóval — világnézetnek nevezünk. S ha az emberi tevékenység minden ágában a legjobb, amit az őrtállók — a nemzetgazda, politikus, nevelő, szociológus, lelkipásztor — tehetnek, az, hogy a legéberebb gonddal nyomozzák mindezen részletváltozások természetét s tanulságait, hogy felhasználhassák a tervszerű megújítás művében — nem követeli-e éppen olyan komoly figyelmünket annak az összképnek változása is, mely ama részleteket egységbe tömöríti?

A kérdésnek már ilyen felállítására, azt hiszem, védelmet ad egy ellenvetés ellen, amely ilyen természetű elmélkedésekkel szemben könnyen elhangozhatik. Azt gondolhatná ugyanis valaki, hogy a világnézet kérdéséről elmélkedni merőben haszontalan, az élettől idegen, elvont kérdés csupa akadémikus értékű feszegetése, amely az élet nagy gyakorlati, életbevágó problémáihoz képest meddő időtöltés. De nem így van.

Csak akkor volna így, ha a világnézet pusztá értelmi játék volna, fölösleges fényűzés a szellem életberendezésében, ha kevesek kiváltsága volna, — ha nem volna éppen a legteljesebben gyakorlati jelentőségű élethatalom. Ezért a legkomo-lyabb gyakorlati probléma a világnézet kérdése. Nem fényűzés, nem csupa elméleti kedvtelés, nem is egynehány ember kiváltsága elmélkedni róla, mert a világnézet kialakul a lélek alkatában élő belső kényszerűséggel minden emberben: világnézettel bírni nem kiváltság, hanem egyetemes emberi kényszerűség; ha kiváltságról szó lehet, csak egy értelemben lehet: minthogy nem minden embernek adja meg életberendezése azt a lehetőséget, hogy öntudatosan tisztázza ezt a világnézetet, amely ellenállhatatlanul kialakul benne, hogy ne csak éljen annak elkerülhetetlen irányító hatalma alatt, hanem tudatosan formálja azt a hatalmat, amely formálja, önkéntelenül is, egész életét: azért lehet azt mondani, hogy akiknek ezt a tisztázó elmélkedést életük alakulása lehetővé teszi, azoknak kiváltsága — nem világnézettel bírni, hanem a világnézet problémáit tisztázni, hogy segítsenek embertársaiknak e mélységesen gyakorlati kérdés gyakorlati megoldásában: elméleti megvilágítással, az életfolytatás tisztaelvűségével. Ha ezt kiváltságnak mondjuk — nyilvánvalóan az intelligens vezetőrétegre kell gondolnunk —, nem szabad felednünk, hogy ha valahol, itt igazán a kiváltság annyi, mint kötelesség.

Kötelesség fokozott mértékben *ma*, mikor a háborús kavargásban világnézetek tömege ajánlkozik a jövőre kalauznak s mikor hiányzik a biztos mérték megbízhatóságuk megbecsléséhez. S annál sürgetőbb kötelesség, mert e mérték hiánya felriasztóan érezhető. Be kell ugyanis ismernünk, hogy éppen a világnézet problémái tekintetében csaknem teljesen készületlenek voltunk, mikor a háború meglepett. Kevesebb figyelemben részesítettük az idők jeleiben előírt parancsait, mint ahogy kellett volna.

Magyarázata ennek a mindenekelőtt elismerendő ténynek kétségkívül elég közel van. Azt hiszem, a kor egész szellemi irányzata magyarázza, melyben a háború ránk szakadt. Rég felismert tény — Bodnár Zsigmond egész történetfilozófiai rendszert épített reá —, hogy az emberiség szellemi élete két egymással váltakozó lépés ritmusában halad. Vannak korok, melyekben egy „éltető eszme“, néhány nagy, összefoglaló, tömörítő gondolat, mintegy jegecedési központ, a maga erejével hatja át az élet problémáinak végtelen sokféleségét, e gerincfogalmak, mint zsinór a gyöngyszemeket, tartják össze az élet s az elmélkedés drága tapasztalatait. Ily korok-

nak természetesen alakul ki egységes és szilárd világnézete.

De aztán az emberi szellem mintegy betelik az egységben való gyönyörködéssel, a zárt rendszer oltalmazó, de egyszersmind nyugtató biztonságával; az élet új ágakba vetődik szét, tehát a kultúra is kényszerűen differenciálódik; a figyelem az újra fordul, tehát a részletekre, melyeket eddig elhanyagolt, mert jól ismert; a kultúra e tagozódásában tudomány, művészet, társadalmi berendezkedés terén a mindenfajta specializmus kora köszönt be, mert az új részletek külön szakszerű munkát kívánnak; a munkamegosztás elve egy-egy szakembert parancsol az élet ezerféle munkamezejére, tehát elszakszerűsödik az elmélet is; a történész ráveti magát egy századra, a természettudós egy növényfaj kutatására; a részletek öncéllá duzzadnak, az éltető összefüggés gondolata, az egésznek képe háttérbe szorul, hiszen az az elméleti munka, amely éppen az egységet tartaná fenn az élet problémáiban, t. i. a filozófia, maga is „szaktudomány“ lesz, filozófus nevet visel, aki kísérleti adatok középarányosát rójja kimutatásokba; végre elhalványul a részek közti összefüggés keresésének fontossága is, csupa „szakemberi“ nézet ítél a világfelfogás végső kérdéseiben, csupa metszetekben, kereszt- és hossz-metszetekben látják a világot, az élő egység eltűnt a szemek elől, a zsinór szétszakadt, a gyöngyszemek szétperegtek — amíg a részletekbe belevesző öntudat riadtan nem eszmél a részletekben való gazdagodás nyílt veszedelmére s annál mohóbban nem veti rá magát az egység kidolgozására, tehát egy biztosan kalauzoló élet- és világnézet megszerkesztésére.

Éppen a részletekben való elmerülésből kiszabadulófélben voltunk mi is, mikor a háború megakasztotta az alig megkezdett munkát; az újból egyetemessé vált szomjúság kezdett hajtani az egységesítő gondolatokhoz, a magas nézőpontokhoz, messzenyíló távlatokhoz: szomjazni kezdtünk a mélység és magasság méreteire, a magaslatok levegőjére. A fordulatnak tévedhetetlen bizonyossága és mértéke az a változás, mely a világnézet tudományában, a filozófiában tapasztalható. Aki az utóbbi idők filozófiai irodalmát figyelemmel kísérte, észre kellett vennie, hogy uralkodó kérdése nem annyira az: mit tud bizonyítani a filozófus, hanem hogy mi a világnézete. S az egyetemes vágyódás kielégítésére el is szaporodtak a világnézetek, mint az áldott májusi eső után a gomba, s ha a filozófus nevet nem igényelte is minden világnézetkovács, — nagy része az író vagy költő vagy művész szabadon választott címével méltóbban kívánta profétai mun-

káját értékeltetni, — mindenik úgy kínálta a maga italát, mint az igazi életelixirt. A rendszeres filozófia, az iskolás filozófia is, amint némelyek nevezni szeretik, oly buzgón vette munkába az új — igazában: a régi és örökösen új — teendőt, hogy csaknem igazán a tizenkettedik órában hangzott el a figyelmeztetés, hogy a filozófia elsősorban mégis — szigorúan tudomány.¹

A fölkínálkozó világnézetek közt pedig azért nehéz ítélet tartani, különválasztani, ami bennük szívbéli vágy, jámbor óhajlás, jóhiszemű reménység, attól, ami abszolót értékű bizonyosság, egyetemesen kötelező érték, mert éppen ez elkülönítés mértékének tervszerű, rendszeres megállapítása szórványosan s hézagosan történt. S mi ebben a tekintetben kétségtelenül rosszabb helyzetben vagyunk, mint a gazdagabb irodalmú és öntudatosabb s élénkebb filozófiai és pedagógiai köztudattal bíró nyugati, főleg német kultúra. Honnan lehetne venni ezt a mértéket? Az egymással versengő világnézetekből, amint forrongó, erjedő kristályosodási folyamatokban üzik egymást az irodalomban, művészetben? Hiszen éppen ezeket kellene megítélni tudni; szerény filozófiai irodalmunk pedig éppen ezen a téren talán a legszerényebb. Vagy az iskolából? Nem joggal lehetne csakugyan onnan várni az első fölszerelést s ami tán még főbb: a figyelem rászégezését e problémákra, a magasabb iskolákból, nemcsak az egyetemet érte rajtuk, de a középiskolát is.

S ha az iskola nem adja ezt, nem csodálkozhatunk rajta; a folyó nem emelkedhetik magasabbra forrásánál. Ha a kor nem érezte szükségesnek a világnézet problémáját rendszeresen taglalni, hogy kaphatott volna helyet ez a teendő az iskolában? Eléggé meg nem becsülhető munkát végez azzal is, hogy egy-egy ismeretkör biztos, leülepedett eredményeit közli, részeit az emberi élet egyetemes problematikájának. Ezek a részletek kétségkívül összeszövődnek valamely összképpé; a

¹ Husserl Edm. a *Logos* I. kötetében: *Philosophie als strenge Wissenschaft*. — Husserl azonban a másik végletbe csap át: a filozófiának egyáltalában nem szabad a világnézet kérdéseivel bibelődnie, ez szerinte egyenesen lealacsonyítja a filozófiát. Ez elég meglepő ítélet s annál fürcsább, mert Husserl is elismeri, hogy a világnézet problémája elutasíthatatlanul előáll. De a filozófia nem alacsonyodhatik le hozzá. Tehát Husserl inkább kiszolgáltatja a világnézet után sóvárgó emberiséget akármelyik alacsonyabbrendű töprengésnek, ahelyett, hogy a filozófia s a világnézet ellentétbe állított fogalmait egyaránt revideálna. Hogy azután az ő filozófiájában kellene azt a „szigorúan tudományos filozófiát“, mint valami megváltó tant, üdvözölni, azt Husserlnek még nem sikerült bebizonyítani.

természettudományok adalékaiból kialakul az ifjú elmében — a középiskolai tanulmányokra gondoljunk — a természet valamely egységes képe, a történelemből, az irodalomból, az emberi élet erkölcsi világrendjének valamely vázlatos vetülete; a vallásitanítás megérinti a világnézetben összefonódó végső gyökérszálakat, s a középiskolai tanulmányt betetőző filozófiai oktatás megvilágít nem egyet ama gerincfogalmak közül, melyekhez a világkép hálózata kapcsolódik. Mégis, ki tagadná, hogy ezek az önmagukban értékes részletek nem illeszkednek össze egységes képpé, — hogy is tehetnék maguktól, tervszerű rendező közbenyulás nélkül? Azért nagyjelentőségű tett volt az, mikor a leghivatottabb helyen elhangzott a figyelmeztetés, hogy a világnézet tanítását a középiskolában rendszeres tárggyá kell tenni,¹ s a háború első és egyetemes tanulsága a világnézet problémájára nézve éppen az, hogy ki nem törülhetőleg elmélyítette azt a ráeszmélést, hogy ez a munka pótolhatatlan, nélkülözhetetlen, halaszthatatlan. Hogy várjunk olyan nemzedéket, amelyik öntudatosan formálja meg ideáljait, amelyek aztán formálni fogják életét, ha tájékoztatlanul hagyjuk a világ- és életfelfogás gyökérvkérdéseiről a tusázó világnézetek világvásárában, könnyű zsákmányául az elsőknek, amely meghódítja egyszerűen már azzal, hogy éppen ad valamilyen feleletet azokra a kérdésekre?

*

A legtermészetesebb lépésül kínálkoznék most: e versengő világnézeteket bemutatni és megpróbálni, hogy mennyire tudják magukat igazolni. De ehhez nem néhány perc, hanem hosszú órák komoly taglalása kellene, azért erről az útról lemondva, egy rövidebben kísérlem meg célhoz jutni: ugyanis néhány szóval azokat az alkotó tényezőket próbálom meg fölfejtteni, melyekből minden világnézet összefonódik, hogy megismerjük a világkép logikai alkatát s ebből megítéltetésük elvét, hogy aztán röviden vázolni lehessen, minő hatást gyakorolhat valószínűleg a háború a világnézet formálódására.

Érintettem az ímént, hogy a világkép kialakul bennünk önkényüinktől, szándékos irányító visszahatásunktól függetlenül;

¹ *Pauler Ákos* cikke a *Magyar Paedagógiá*-ban (1909. évfolyam): A világnézet tanítása; újabban újból szőnyegre hozta a kérdést *Vida Sándor*: Világnézet tanítása a középiskolában (u. ott, 1916. évfolyam). Időközben ilyen cél szolgálatában készült két figyelemreméltó vallásitanítási tankönyv, a dr. *Szelényi Ödöné*: Az evangéliumi keresztyénség világnézete (1911), és *Hetvényi Lajosé*: Az evangéliumi keresztyén világnézet (1916).

önkéntelenül szövődnek össze ezerféle egymást kiegészítő, megpótló, javító tapasztalataink valamilyen egységes képpé, mielőtt ráeszmélnénk a folyamatra, vagy csak eredményére is; ilyen értelemben mondhatta Windelband, hogy megvan világnézete a gyermekszobának is, hogy más-más világnézete van a falusi embernek, a városinak, a hegylakónak, a művésznek — életkor, foglalkozás, milieu végtelen változatosságú formáló hatása szerint.¹ De mikor egyszer ráeszmélünk arra, ami lélektani kényszerűséggel végbemegy bennünk, akkor ismerjük fel, minő mélységesen komoly dolog az, hogy milyen világkép alakult ki bennünk, mert mélyen a felszín alatt gyökerező élethatalom az, amely nemtudatos erejével formálja életünket. Miféle tényezőkből szövődik össze ez az egyéni különbségektől ezerféleképen színezett, mégis lényegileg azonos hatalom — hiszen az emberi lélek alkatából fakad kényszerűen?

E gyökeres tényezőket kell kiszáraznunk a világkép szövetéből.

Van pedig a világnézetnek két ilyen gyökeres tényezője, kétféle szálból fonódik össze minden világnézet. Az egyiket azzal a tevékenységével fonja bele a szellemiség nemtudatos munkája, mellyel a világnak emberileg elérhető hű tükörképét alkotja meg az elértet szüntelen javító, elmélyülő haladással. A világgal szemben tapasztalatilag s lélektanilag első viszonyulásunk éppen az: megtapasztalni, hogy *milyenek* a dolgok, *hogyan* vannak, s aztán, amennyiben emberi látásnak elérhető: *miért* vannak úgy. Ennek az alapvető fontosságú viszonyulásnak útját megkészíteni, sikerét elősegíteni: e cél szolgálatában áll az iskola, az emberi tapasztalat rendszeres és tömörített közlésével. Amit az emberiség évezredekken át tapasztalt, ismeretekbe sűrített, azt megtisztítva, tömörítve beleömlészteti az új nemzedékbe, hogy az új feltalálástól megkímélt erőket új lehetőségek találására képesítse, ez az iskola kimondhatatlan becsű alapvető munkája.

Nyilvánvaló azonban, hogy reményünk se lehetne a világ végtelen változatosságát valamely képbe tömöríteni, ha nem volna azonosság a dolgok alkatában s lelkünkében egyaránt, valami változatlan a szüntelen változás végtelenségében. E változatlan zsinórszálára fűzi a szellemiség a tapasztalatok sokféle adatait, s az azonosságot ragadja meg bennük, mikor természetük törvényét ismeri fel. S amennyite engedelmes belemerüléssel a tapasztalható, tehát létező valóságok alka-

¹ *Windelband*: Was ist Philosophie. Präludien I.

tába e törvényszerűséget a természet s az emberi lélek világában kinyomozni tudja, annyira uralkodik az ember a valóság fölött, a természet és saját maga fölött; annyira vetett alapot világnézetének, annyira szerezte meg hozzá az első építőanyagot: megbízható képet arról, ami *van*, tőlünk függetlenül, önkényunktől meg nem változtatható törvényszerűséggel, rajtunk kívül és bennünk.

Ezeket az egy irányba futó szálakat már most egy más-fajta fonállal szövö át a szellemiség, és pedig azzal a tevékenységével, mellyel ehhez a tényleges mivolta szerint megismert világhoz egy új szempontból keres viszonyulást: az értékelés szempontjából.

Az ember lelke ugyanis nemcsak tükrözőlap, amely visszaveri a benyomásokat, nem is csak viaszkoslemez, melybe az ingerek belevésődnek; nyílt titkú tevékenységével, amelyet pillanatonként átélünk s amely mégis örökre nyílt titok marad, a lélek saját magát fejti ki, mikor valamely inger éri; csak erre az ingerre vár, hogy örökös munkára kész energiái működni kezdjenek; mikor ismer a szellemiség, akkor is magát fejti ki, saját magát vetíti abba, ami ismerete tárgyául elébe áll; tapasztalataival ő maga gyarapszik, nemcsak úgy, hogy egy belső kincsesház megtelik sok drága, de élettelen kincsel, hanem úgy, hogy igazi gyarapodása: önmaga izmosodása; úgy, hogy szellemiségünk s ennek középpontja, öntudatunk tisztul, erősödik, éppen azért mind teljesebben tudja magát tapasztalataiba belevetíteni, tehát a világ hatásainak végtelen fonadékába a maga visszahatásait belefogni — mert az első perctől fogva, ahogy tapasztalni kezd, mint a szövőszék a fölvetőbe a beverő szálait, úgy szövö bele a világ objektív képébe mindig tisztuló szellemiségünk a maga parányi, de ránknézve egész valóságunkat teremtő visszahatása szerény szálait. S mert saját magunk élünk azokban a tapasztalatokban, mert nemcsak közönbös *tárgyak* azok, hanem a mi részeink, — azért nézzük a világot nemcsak abból a szempontból, hogy mi van benne és hogy van benne mindaz, és pedig a mi tevékenységünket is szabályozó törvényszerűséggel, tehát önkényunktől függetlenül, hanem abból a szempontból is, hogy mi az értéke mindezen valóságoknak, tehát mit kell célul kitűzni — mi teszi értékessé az életet, mi az élet célja, azaz: miért érdemes élni? S csak mikor ez a kétféle szál összeszövődött, csak akkor készült el a világkép alapszöveve.

De a világnézet kialakulása ezzel még nem teljes. Annak a kozmikus világhálózatnak végtelenbe vesző szá-

lain, mint egy pont lebeg az ember a határtalanságban; s amíg a végtelen keretet egy szilárd ponthoz nem kapcsolhatja, csak buboréknak érzi magát, bizonytalanságban tudja magát és világát. S amily kényszerűség az, hogy az ember megélje a maga világa e bizonytalanságát, tehát biztosságra- s oltalomraszorultságát, éppen olyan lelki kényszerűséggel szünteti meg e kínzó hiány érzését, azzal, hogy egy intuitív, ösztönszerű ráeszméléssel magát és világát egy az egész világnál hatalmasabb erő gondviselése tárgyának ismeri föl. Értékelő tudatából fakad ez az ellenállhatatlan kényszerítés, hogy így tetőzze be világképét, és pedig ketős gyökérből: a maga minden más valóságot felülmúló értékének, tehát páratlanságának, végső elemzéssel: méltóságának tudatából, s másfelől e végtelen értékű valósága végeségének tapasztalatából.

Méltósága tudatából. A VIII. zsoltárban olvassuk: „Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, és az embernek fia, hogy gondod van reá? Kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél és dicsőséggel és tisztességgel koronáztad meg őt“. — De bizonyára sokkal azelőtt, hogy a zsoltáríró ezt az elragadtatott, de boldog alázatosságtól sugárzó hálaéneket zengte volna, ráeszmélt az ember, nem is csak egy helyen, de ahol a földön ember élt, egymástól függetlenül, arra a csodálatos részére, amelynél fogva az egész világon páratlan értéke van: a maga lelkére, ha más formában nem, úgy, ahogy az első ember tette, aki álmaira reflektált, aki arra a kimondhatatlanul izgató élményére eszmélt, hogy van benne egy titokzatos erő, amely tetszése szerint otthagyja a testet, sok napi járóföldre elmegy tőle, kénye-kedve szerint él nélküle s tér vissza, vagy nem tér vissza belé. Bármint: mikor kiformalódott a testtől különváló lélek gondolata, mikor az első ember ráeszmélt arra, hogy lelke van, akkor sejlett föl előtte ez élmény mély jelentőségéül a lélek páratlan, abszolút értéke, akkor élte át, bármilyen salakos és határozatlan módon, de egy új világ formálódását kezdő ősi megrendüléssel, a maga méltóságát. Abban a percben lett az élet drága, azért, mert a lélek él benne, — akkor lett az elmúlás iszonyat, a halál rém, az örök ellenség.

Mert viszont bizonyára jóval az előtt, hogy a XC. zsoltár belekongatta a földi életbe az örök mementót: „az embereket te meg hagyod halni és azt mondod az emberi nemzetnek: legyetek porrá, kik porból lettetek“ — ráeszmélt az ember a vizásságra, amely páratlan része méltósága s élete végessége közt van; s mikor ez történt, akkor támadt az értékelő tudat

legmagasabb lendületével a világnak vallásos szemlélete, akkor foglalta össze a magát féltő lélek a maga és a világ életét — akármilyen szegényes és töredékes volt is, amit magáról s a világról ismert — egy az egész világnál hatalmasabb erő oltalma alá, akkor nyugodott meg fölriadt értékelő tudata e vallásos viszonyulásban, a vallásos világszemléletben s ekkor teljesedett be világnézete.

S azzal teljesedik be minden világnézet, ha arra az egyetemes kínzó kérdésre: mi az élet sorsa, azzal a világszemlélettel felel, amely egy világkormányzó erő élethatalmába kapcsolja bele az ember kicsiny életét s az univerzumét. Szimbolikus jelentőségű az, hogy az első világnézet, amely megérdemli azt a nevet, a vallásos volt; nemcsak idői, de logikai elsőbbséget jelent, azt, hogy befejezetlen és csonka volna a világnézet, ha nem erre az alapra épülne; megsínylené, ha szándékosan elmetszené azt a gyökérszálat, amely értékelő tudata mélyéből kisarjasztja, s az emberileg elérhető egyetlen megnyugvást adja meg ama világkormányzó erő oltalma biztonságában. Nincs is azért világnézet, amely ne e gyökérből élne; ha kerüli is a vallásos nyelv kifejezéseit, vagy éppen ellentétbe áll is a történetileg kialakult vallásos közösségek s egyházak világnézetével, mindeniknek mélyén amaz egyetlen lehetséges megnyugvás alaphangja zendül meg: reabizni magát e világbíró hatalomra, ha nem látja is egyébben, mint az egész világot éltető egyetemes törvényszerűségben.

Mikor tehát ezek a szálak összefonódtak, akkor készült el a világnézet alapszövege, melyre aztán egyénisége, tehát véralkata, öröklött sajátosságai, tervszerű formáltatása szerint ki-ki reáhímezi a maga egyéni természete életteljes vagy sápadt virágait. Most van már kiformalódva egy egyénileg meghatározott állandó gondolkozásmód a természet és az ember jelenségeinek értelmezésére és becslésére; most van az egész életberendezést meghatározó elvi felelet arra a fundamentális kérdésre: mi az élet célja. S minthogy ebbe a világképbe a mi szellemiségünk szötte bele magát, mert magát fejtette ki, mikor az élet valóságait megtapasztalta, azért van, hogy a világnézet nem értelmi játék, nem fényűzés, hanem a legkomolyabb munka, amit a szellemiség kifejt, mert egész életfolytatásunk alapjait építi meg vele. Nemcsak visszavert tükörkép ez a világnézet, hanem a tükröző öntudat belevetítődése a világba; amennyire ez a középponti erő belefonta magát a világba, annyira épült ki világnézetünk, s amennyire kiépült, annyira valósult meg énünk a világban.

Nemcsak elméleti alakzatok, de élő valóságok surlódnak össze, mikor nézetkülönbségek fordulnak szembe egymással; nézetek csapnak össze, mondjuk; igen, de a nézetek egy-egy világnézet darabjai; politikai, gazdasági, társadalmi nézetek, éppen úgy, mint tudományos, művészi, erkölcsi vagy vallásos nézetek mind egy-egy rés, melyen keresztül egy-egy világnézetbe nyílik pillantás, egy összefüggő világba; világok keresik elhelyezkedésüket, mikor egy-egy ponton összecsapnak, mert a világnézet központjában egy élő realitás van: az ember, s a világnézet az, ami fundamentális valóságunk szerint mi magunk vagyunk. S bármennyire is lesímítja a társasélet csiszoló hatása s az észszerű megfontolás e surlódás ormóit, a nagy, döntő percekben, a lét kérdéseiben megállunk ama nézetek mellett, mert feladni belőlük valamit annyi volna, mint világunkból kitépni egy darabot, azaz tehát annyi, mintha magunkat darabolnók szét. S azért olyan mélységesen jelentős feladat az, hogy necsak amaz egyes részletek: a politikai, gazdasági stb. nézetek terén nyomozzuk a háború tanulságait, hanem beleillesszük egy összképbe, ahol értelmet nyernek a részletek: az összetartó világnézet egységébe.

Az elmondottakból azonban kitetszik, hogy bár mind a kétféle szál egyformán nélkülözhetetlen a világnézet megalkotásához, mégis szerepére nézve fontosabb az, amelyikből arra a kérdésre szövődik felelet: mi az élet célja, mint az, amelyik a világ értelmét: létezése okát s jelenségei törvényét kutatja. A világ objektív alkatának ismereténél fontosabb az ember hivatásáról megrajzolandó eszmény. Amaz feltárja azt, ami *van*, emez azt, amire kötelez *a kell*. A világnézetet nem ama tudástömeg szerint értékeljük, melyet a tényleges valóságról felhalmoz, bármilyen becses is az önmagában, hanem aszerint, hogy milyen magas eszményt állít az ember elé, azaz milyen magasra akarja emelni az embert. Az a naiv önbizalommal fölvetett régi kérdés: miért van a világ, a fák, az ember, miért ilyen, miért keringenek így a csillagok, mi volt az Isten célja a világgal, — rég helyet adott annak a szerényebb kérdésnek: hogy van mindez, hogy szerényebb, de igazolt feleletet adhasson arra is: mi teszi értékessé az életet, miért érdemes élni, tehát mi a mi célunk a világban, mit akar az Isten velünk ebben az ő világában? S amilyen magas eszménnyel kötelez, olyan magasra becsüljük a világnézet értékét.

*

Ezzel a mértékkal most már legalább néhány szóban mérlegelhetjük a világnézetek e leglényegesebb tartal-

mát, azt, hogy miben látják az élet értékét, tehát az ember célját.

Lehet az élet célját oly kimondhatatlanul magasnak érezni, hogy ez a földi élet nem is tűnik föl hozzá méltó eszköznek és színtérnek, csak árnyék; a fény, a teljesség csak egy túlvilágban van, ott van tehát az élet célja, a földi csak előkészület, az élet súlypontja a túlvilágba van áthelyezve. Bármilyen tiszteletreméltó az értékelő tudat e rajongó hódolata a szellemiség előtt, amely ott izzik minden idealizmusban, mégis nem nehéz észrevenni, hogy önkéntelen túlzása megsemmisíti azt az értéket melyet biztosítani akar, éppen mikor biztosítottnak hiszi a túlvilág magasabb valóságával. Hol van kezessége, hogy ez a világ valóbb, s tehát az élet értéke-sebb lesz?

Az idealizmus értékelésének tiszteletreméltó túlzása ez, de indokolatlan túlzás, akár Platonnál, akár a bús indiai bölcsesség világnézetében, mely az élet nyomorúságai elől a mindenségbe való beleolvadással akar menekülni egy tisztább életbe.

Tudjuk, hogy voltak századok, melyek a keresztyén élet eszményét is a túlvilágba helyezték. De ha valaki azt mondaná, hogy ez a keresztyén élet eszmény, jogunk van azt felelni, hogy nem az, hanem csak a III. vagy XIII. századé, amelyet történeti okok szükségképen formáltak, de amelyet nem mondhatunk a Jézus eszményének, s azért nincs jogunk, éppen mint keresztyéneknek, a túlvilágra utalni a földön nyomorgókat, amíg minden erőnket munkába nem vetettük, hogy ez a föld azzá legyen minden lélek számára, amivé Jézus ígérte: a szabadság és öröm, mert a szellemiség világa: az Isten országa.

Ezzel a világnézettel szemben, melyet transcendensnek mondhatunk, mert túllép a földi élet körén, a nagy többség a földi életben keresi az élet célját; és pedig a legszélsőségesebb annyira ebben a világban, hogy éppen csak egyetlen ponton s egyetlen percben találná az élet célját: az élvezetben s az élvezet percében. Leplezetlenül, nyersen ilyen világnézetet nem vall be, nem is hirdet senki, az emberre nézve nem is lehet ez világnézet, — legföljebb a csecsemőé lehetne, ha volna neki világnézete, — annál bujábban tenyészik burkolt, de rosszul leplezett hajtóerő gyanánt a köznapi értékelésben; nem látjuk-e gyakorlatát: a pénzszerzést, hatalomgyűjtést s a lihegő hajszában az élet célját összezsugorodni enyivé: jó napokká duzzasztani a perceket?

A tisztuló intelligenciát azonban saját fejlődése kényszer-

ríti magasabbra e sivár életnézetnél; s mikor megtanulja saját magát megbecsülni, mert szellemi volta tudatára eszmélt, akkor élete céljává az igaz, szép és jó kultuszát tűzi ki. A legmagasabb életeszményeket formálta meg magának az emberi szellem e vezető eszmékben, de mennyi meglepő különbség van mind máig értelmezésükben, nem egyszer igazán csak a szavak közösek, a különbség éppen ellentétté merevül. A különbség a kiindulás látszólag jelentéktelen és ártatlan eltéréséből támad: abból, hogy a természet produktuma lévén az ember is, benne is csak természeti produktumot látunk-e, tehát csak a természeti világrendbe kapcsolt valóságot, vagy meglátjuk-e benne azt a valóságot, amelynél fogva több, mint a természet minden produktuma, több, mint a természet, bár annak produktuma, s melynél fogva joga van arra, hogy megkülönböztessük az egész többi természettől, főleg pedig arra, hogy értékét s életében megvalósítandó ideálját ne azzal mérjük, hogy milyen tényleges, természeti, tapasztalati mivoltában, hanem hogy milyennek kell lennie ama valósága szerint, melynél fogva több, mint merő természeti produktum.

Ahol az első felfogás érvényesül, ott — a különböző árnyalatokat összefoglaló névvel — *naturalizmussal* van dolgunk; a másikat *idealizmusnak* nevezhetjük. Nem az választja el a kettőt, hogy a naturalizmusnak nem volna ideálja az igaz, szép és jó, hanem hogy más tartalmat ad e fogalmaknak, olyant, amit a természetbe beleágyazott ember mivoltából merít, mikor egy látszólag jelentéktelen elnézéssel mellőzi azt a minőségét, melyből páratlansága s ennek tudata kisarjad. Ahol az embert azon „teljesítőképeség” szerint becsülik, melyet a köz érdekében kifejt, ahol a közhasznúság a legfőbb mérték, mellyel a „másokért való élet” becsét mérik s ez a „másokért való élet” a maga határozatlan, szétfolyó alaktalanságával van életcélul odaállítva, mint ami egyedül ad becset az életnek: ott a naturalizmus világnézete érvényesül. Ahol egyetemes érvényű, abszolút értékeket viszonylagosokba olvasztanak föl: ott a naturalizmus árulja el magát, mert neki minden: viszonyulás, történés — hálózat csomópontok nélkül. Ahol az igazság nem a dolgok örök világrendjében s a szellemiség törvényszerűségében élő abszolút érvény, hanem valamely célnak megfelelő, tehát a pragmatikus, egyszerűen: a hasznos; ahol a jó a legcélszerűbb, tehát megint a hasznos; a szép az életet előmozdító, mert kellemes, tehát végső elemzéssel megint a hasznos: ott a naturalizmus szedi áldozatait a könnyen hívők közül, ha még oly lendületes himnu-

szokat zeng is az igaz, szép, jó „szentháromságáról“. Nem csoda azért, ha erkölcsi eszménye nem emelkedik túl a betűimádó legalitáson, legfőlebb, ha az altruizmusig jut, amely nagyszerű életcél: másokért élni, a naturalizmus levegőjében nagyszerű leple szokott lenni annak a bámulatraméltó furfangnak, amely milliókat dolgoztat egyért, s aztán kegyelmesen alamizsnát osztogató kezét kegyeskedik csókra engedni a kizsákmányolt millióknak.

Az idealizmusról még röviden csak ennyit. Idealizmus az a világnézet, mely az ember eszményét nem abból veszi, amilyen az ember tapasztalati, ellenmondásokkal teljes mivoltában, hanem amilyennek lennie kell azért, mert egy abszolút értékű valóságot: a szellemiséget kell kifejtenie, nem idegen hatalom parancsára, hanem mert a saját lényege az. Idealizmus, mert az embert nem izmai, csont és idegrendszere munkaképessége szerint becsüli, hanem aszerint, hogy mennyire sugároztatja szét mindezzel magából a szellemiséget; idealizmus, mert az embert olyanná akarja tenni, amilyené lennie kell az ő szellemi volta páratlansága szerint.

*

Nem áztatom magam azzal, hogy a világnézetet alkotó fonalak összeszövődésének fel is alig sorolható lehetőségeit csak érintettem volna is, elég volna, ha sikerül vala éppen csak arra felhívni a figyelmet, mily sokféle szövetbe fonódnak össze azok a fonalak; lényegesebb célom volt azt megvilágítani, hogy a világnézetek jogát az életberendezés irányítására azzal mérjük, hogy milyen magas eszményt rajzolnak az emberről, s ez azt teszi, hogy az ember lényegéből merítik-e az ember eszményét.

S most tegyük föl a kérdést: minő valószínű hatása lehet a háborúnak a világnézet kérdésre, ami igazában véve azt teszi, hogy mily életeszmény tudatos kitűzésére utal a háború?

Mert az egészen bizonyos, hogy a háború világképünknek azt a részét, mely a dolgok és emberek tényleges mivoltáról értesít, lényegesen nem változtatja meg. Bármennyire gyorsodott is tapasztalatunk a természet s az emberi lélek mélyén szunnyadó lehetőségekről, a világ objektív rendjének alapvető fogalmai, világnézetünk objektív keretei nem változhatnak meg úgy, amint megváltozhattak például a kopernikusi világfelfogás hatása alatt.

Annál inkább az értékelő tudat gerincfogalmai s ezzel az életeszmény életbevágó problémái. Nem a természeti törvé-

nyekben való hite ingott meg annak, aki a világrendben való bizalmát megrendülni érzi, nem vilásképe ontológiai romjain kesereg, aki kezeit tördelve kérdi: miért mindez a szenvedés és az emberiség meggyaláztatása, melyben szenvedni csaknem mindnyájan elpecsételtettünk, — hanem értékelő tudata érzi bizonytalannak a maga világa rendjét, s ha az élet lehetőségének kérdését veti föl a kétségbeesés határán: érdemes-e hát élni, igazán arra a kérdésre sóvárogja a feleletet: miért érdemes élni?

Az élet értékének határozott, öntudatos megjelölését s ezzel biztos életeszményt követel az értékelő tudat, s hogy a háború azt a követelést mint egy új élet létfeltételét fölfakasztotta a lelkekből, — ez az igazi hatása a világnézet problémájára. Választani kényszerít a létfeltélválasztás tudatával, világnézetek közül s oly ítélettel, melyet sem megföllebezni, sem megvesztegetni nem lehet, mert világitélet az, hirdeti, hogy létjoga csak annak a világnézetnek van, amelyik a legteljesebb emberideált bírja megalkotni, a legmagasabb célt tűzi elébe: a saját lényegére való ráeszmélést, hogy visszaadja vagy megadja értelmét az életnek.

Bizonyos pedig, hogy mikor újra megindul az élet árja s új hajtások tenyészetével ellepi az alig hogy hegedő csonkokat, az érzéki ama jogán, hogy a fejlődésben ő időileg az első, nem a szellemi: az érzéki, az anyagi fogja a legelső sorban kikövetelni a figyelmet s az erőt. A gazdasági megerősödés, a szociális, a politikai keretek megújítása és megsziárdítása, amint egy új élet parancsoló ereje követeli és formálja: ez a feladat állít a legelsősorban komoly munkába komoly céllal. Reális feladatok lesznek ezek. emberek és dolgok pontos ismeretét követelők, reális eredményekkel engedik mérni a sikert s a komoly nekiszántságot. Meglephet-e, ha be fogja tölteni sokak életcélját, ha a szemlátomást gyarapodó reális javak hódítóan fogják hirdetni amaz életeszmény egyetlenségét, amely végét veti minden haszontalan álmodásnak, mert az élet reális javaiért hívja munkára az embert?

Igen, teljes szívüinkből: reális életeszményt. Van pedig egy realitásunk, amely nemcsak legközelebb van hozzánk, nemcsak a legbiztosabb valóság, de tőle nyeri becsét, sőt egyszerű meglételét is minden egyéb, amit emberi munka és elszántság valósággá realizál; ez a mi szellemi valóságunk. Reális életeszmény az lesz, amelyik erre a valóságra épít, amelyik ennek realizálására hívja fel és képesíti az embert.

Az életformáló hatalmak irányítása természetesen sok-

szor fájdalmasan túlnő erőinken. De az öntudatos választás a kínálkozó irányok közül már szövetségessé teszi ama hatalmasakat. S a választás reánk nézve nem lehet kétséges. Nem elégedhetünk meg kevesebbel, mint a legmagasabb embereszménnyel, mert ebben van a legtöbb erő egy új élet formálására. Mi az idealizmus életeszményéhez vagyunk utalva. Idealizmus! Rossz hírű szó; idealizmus a közfelfogásban csaknem annyi, mint ábrándozó élheteretlenség, mosolyogni — és kihasználni való. Nos, az idealizmusnak eljött újból egyszer történeti órája, hogy megértesse és megbizonyítsa, hogy az idealizmus éppenséggel nem ez, hanem valami végheteretlenül nagyobb ennél: hogy idealizmus a dolgok világrendjével összeforrott élet a tiszta elméleti viszonyban és a gyakorlatban; hogy idealista az, aki a dolgokat úgy látja, amint abban a világrendben élnek s aszerint bánik velük, s az embertől is azt követeli, hogy az legyen, aminek ez örök világrendben lennie kell: szellemi valóság; s mert ezen ideál szerint érti a világot, azért az idealista az igazi praktikus, ő az igazi realista. Érvényt szerezni ennek az idealizmusnak, meghódítani a lelkeket ennek az eszménynek, amelyben az ember beteljesedik: az a kényszerítő tanulság, mellyel ezt a választást létfeltétellé teszi: ez a háború abszolút értékű tanulsága. Mert az életet formálni csak az ideálnak van joga; irányítani pedig az élet mélységesen komoly kérdéseit, a gyakorlatot, ami annyi, mint az élet, csak annak szabad, akinek legmagasabb az ideálja.

Ezt az ideált pedig nem kell most felfedezni, nem is kell messze keresni, csak el kell egyszer egész ősi tisztaságában fogadni. Tizenkilenc századdal ezelőtt jelentetett ki ez a legmagasabb embereszmény; a Jézus eszménye ez. Hogyan? A keresztyénség, mint politikai program, mint gazdasági elv? A keresztyénség, mint tudományos kutatás elve, talán mint művészi elv? Dehogy; a keresztyénség, mint életelv. Érvényesíteni a keresztyénséget nem egyes elszigetelt élettevékenységekben, hanem az élet teljességében, ez a keresztyén ideál követelménye velünk szemben. Nem hallatlan dolgokat követel, csak azt, amire szellemi lényegünk kötelez, de azt feltétlenül. Akarjuk-e, hogy — nem egy napról a másikra, de talán egy nemzedékről a másikra — kitisztuljon az élet mezeiről a törvényesség látszatából élősködő gyom, a betűhöz tapadó legalitás arankája, amely alatt senyved és elsenyved a tiszta szellemiség zsenge növénye? Akarunk nemzedéket, amely azért él az igaz, jó, szép szolgálatában, mert így élni reánézve az egyetlen létmód, az egyetlen lehetőség? Nemzedéket,

amely értelmet tud adni az életnek, mert értelmet tud adni annak az ősi élménynek, hogy belekapcsolja életét egy magasabb világba? Itt van rá ösztönzőnk és kezességünk, a Jézus eszménye.

S ha a keresztyénség elfeledhetné ezekben az időkben, hogy történelmi küldetése van, hogy evangélium, örömhír legyen a felszabadulásra sóvárgó lelkeknek és erőforrás számukra, — nem feledheti el lényege megcsonkítása nélkül a protestantizmus, mert nem feledheti el, hogy örököse az igéretnek és elkötelezettségnek, hogy ő kovász és a világ világossága. A protestantizmusnak nem lehet becsvágya, hogy politikai irány, szociális pártalakulat legyen; az sem, hogy egy külön erkölcsi, vagy tudományos, vagy társadalmi irányzat legyen, mert ő több mind ennél, ő életelv, mint az, aminek érvényt szerezni küldetett történelmi szükségességgel, a keresztyénség.

Ebben az évben ünnepeljük a reformáció négyszázados fordulóját. Elmélyedő elmélkedés gazdag tartalmának mélységes kincseit rendre szemünk elé fogja tárni, élő és éltető erőit megjeleníteni, jellemvonásait, melyek diadalmas élethatalommá tették, lelkiünkbe vésni. A legmélyebbre azt kell belevésni, hogy a protestantizmus életelv, mert életformáló erő, amaz ősi tapasztalat erejénél fogva: minden szabad nektek a Krisztus által, mert ti a Krisztuséi vagytok, Krisztus pedig az Istené, s hogy éppen ezért diadalmas élethatalom. S ahol komolyan veszik az idealizmust, mint a szellemiség valóságának biztosítását az élet alakulataiban, ott önkéntelen hódolattal azt az eszményt fogadják el, melybe, mint sugarak a gyúpontra, egyesül minden vonás, melyet az emberi öntudat nemesnek becsülni megtanult, s azért az emberi lélek egyetemes vágyát elégíti ki s egyetemes erőforrásához viszi el a protestantizmus, mikor a maga lényegéhez híven, toldalék és megalkuvás nélkül hirdeti az egyetlen eszményt, amely azért az, mert aki élte, az az élet minden lehetősége számára az út, az igazság, — az élet.



